

ISTORIJS ŠALTINIŲ TYRIMAI

6

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

VILNIAUS UNIVERSITETAS

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

Sudarė

Artūras Dubonis

6

Lietuvos istorijos institutas
Vilnius, 2018

Redaktorių kolegija:

Darius Antanavičius
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Darius Baronas
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Zenonas Butkus
(*Vilniaus universitetas*)

Artūras Dubonis (pirmininkas)
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Mathias Niendorf
(*Greifswaldo universitetas*)

Rimvydas Petrauskas
(*Vilniaus universitetas*)

Irena Valikonytė
(*Vilniaus universitetas*)

Visi leidinio straipsniai recenzuoti dviejų mokslininkų

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

TURINYS

Artūras Dubonis

Pratarmė	9
----------------	---

Straipsniai

Laimontas Karalius

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarijos knygų rūšys (1522–1540): kaita ir tęstinumas	11
Types of the Grand Duchy of Lithuania Chancellery Books (1522–1540): Changes and Continuity. <i>Summary</i>	61

Darius Baronas

Pirmieji Vilniaus pranciškonų geradariai: 1522 m. Žygimanto Senojo privilegijos tyrimas	65
The First Patrons of Vilnius Friars Minor Conventual: A Study of King Sigismund the Old's Charter of 1522. <i>Summary</i>	100

Mindaugas Klovas

Privačios fundacijos ir donacijos stačiatikių cerkvėms bei vienuolynams Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje	101
Private Foundations and Donations to Orthodox Churches and Monasteries in the Grand Duchy of Lithuania in the Late 14th–early 16th Century. <i>Summary</i>	141

Karolis Čižauskas

Didiko valdžia, humanistai ir raudonas vaškas: Mikalojaus Radvilos suteiktis žemioniui Jonui Slavskiui	143
A Nobleman's Rule, Humanists and Red Wax: Mikalojus Radvila's Grant to Landowner Jan Sławski. <i>Summary</i>	170

Darius Antanavičius

Nežinomos XVI a. vidurio Kauno miestiečių apeliacijos valdovo teismui, įrašytos Lietuvos Metrikos Palenkės vaivadijos knygoje	173
The Unknown Appeals of the mid-16th Century Kaunas Citizens to the Assessors' Court and the Court <i>in Relationibus</i> in the So-called Voivodeship of Podlachia Books of the Lithuanian Metrica. <i>Summary</i>	225

Darius Vilimas

Iš Kauno pavieto žemės teismo kasdienybės. Pavieto vazniai XVI a. pabaigoje	227
Everyday Matters in Kaunas Powiat Land Court. Powiat Voznys in the Late 16th Century <i>Summary</i>	248

Inga Ilarienė

Viešųjų notarų veikla Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyskupijose XVI a.	251
Activities of Notaries Public in the Dioceses of the Grand Duchy of Lithuania in the 16th Century. <i>Summary</i>	307

Tomas Čelkis

Kirviu ir kaltu: nekilmingųjų ženklai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XV–XVI a. šaltiniuose	309
With an Axe and a Chisel: Signs of the Base-Born People in the Grand Duchy of Lithuania Sources of the 15th–16th Century. <i>Summary</i>	332

Adam Stankevič

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiojo tribunolo raštvedyba: bylų registrų knygos	333
Record Keeping of the Supreme Tribunal of the Grand Duchy of Lithuania: Case Registration Books. <i>Summary</i>	358

Publikacija*Jonas Drungilas, Mindaugas Šinkūnas*

1680 m. lietuviška priesaika dėl Svobiškio dvaro žemių	359
--	-----

Recenzijos

<i>Žiemgalos aktai = Acta Semigalliae</i> , parengė, vertė ir komentavo T. Baranauskas, Joniškis: Žiemų pradas „Simkala“, 2014. – 36 p.	
<i>Sėlos aktai = Acta Seloniae</i> , parengė, vertė ir komentavo T. Baranauskas, Pasvalys–Joniškis: Pasvalio krašto muziejus, Žiemų pradas „Simkala“, 2015. – 64 p. (<i>Darius Baronas</i>)	369
A. И. Груша, <i>Документальная письменность Великого Княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.)</i> , Минск: Беларуская навука, 2015. – 465 с. (<i>Mindaugas Klovas</i>)	374
<i>Полоцкие грамоты XIII – начала XVI века</i> , подготовили А. Л. Хорошкевич (отв. ред.), С. В. Полехов (зам. отв. ред.), В. А. Воронин, А. И. Груша, А. А. Жлутко, Е. Р. Сквайрс, А. Г. Тюльпин, Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2015. Т. 1 – 851, [12] с.; Т. 2 – 520, [2] с.; илл.; 6 генеал. табл.; 2 кар. (<i>Vita Diemantaitė</i>)	381
Santrumpos	385
Apie autorius	387
Autoriams	389
Guide for Authors	393

KIRVIU IR KALTU: NEKILMINGŪJŲ ŽENKLAI LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS XV–XVI A. ŠALTINIUIOSE

Tomas Čelkis

Vilniaus universitetas

Ženklas – tai ne tik fizinis objektas, regimas ant materialių paviršių, arba sukurtas daiktas, tai gali būti ir socialiniai faktai: gestai, įvykiai atmintyje, reiškiniai¹. Ženkilai perteikia informaciją ir kyla iš priešasčių, jie leidžia suprasti arba numanyti pasekmę. Tuo tarpu visuomeninio gyvenimo kaita skatina modifikuoti senus ir kurti naujus ženklus. Visais laikais ženklų „kalbos“ poreikį diktavo aplinkybės, liudijusios žmonių gebėjimą jais perteikti ir priimti informaciją². Vienais atvejais ženklų samprata buvo žmonių susitarimo reikalas, kitais – individualus dalykas. Kartais ženkliams teikta maginė prasmė³. Jie ne tik „signalizavo“ informaciją, bet išreiškė asmens arba asmenų grupės išskirtinį ryšį su daiktais ir objektais. Tai liudija istorinis faktas, kad ženklinant nuosavybę ir turtą, naudoti juridinę galią turėję ženklai, kurie saugojo turtą, o ilgainiui juos pakeitė asmenų inicialai⁴.

¹ N. Kardelis, „Symbolis kaip dalis ir visuma“, *Filosofija. Sociologija*, nr. 1, Vilnius, 2005, p. 2–14; A. C. Jeffrey, „Faktai-ženklai ir kultūros sociologija, arba kaip prasmės kūrimas išlaisvina socialinę vaizduotę“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2010/2 (27), p. 5–12.

² A. Gurevičius, *Viduramžių kultūros kategorijos*, Vilnius, 1989, p. 153–155, 164–175; V. Celms, *Baltų raštai ir ženklai: baltų pasaulio modelis, struktūra, vaizdiniai, simboliai*, Vilnius, 2010, p. 47–60.

³ E. Rimša, „Trumpai apie Renavo ir kitų kilmingųjų herbus“, *Renavas. Žemaičių praeitis*, t. 9, Vilnius, 2001, p. 53–55; B. Grévin, J. Véronèse, „Les „caractères“ magiques au Moyen Âge (XIIe–XIVe siècle)“, *Bibliothèque de l'école des chartes*, t. 162 (livraison 2), 2004, p. 305–379.

⁴ E. Gudavičius, *Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII–XX a.*, Vilnius, 1980, p. 28; B. Namysłowski, „Merki rybaków pomorskich, przyczynek do heraldyki i folkloru“, *Rocznik towarzystwa heraldycznego we Lwowie*, R. 1924–1925, t. 7, 1927, p. 101.

Pagalbinė istorijos mokslo disciplina heraldika tiria kilmingų giminių herbus, jų sandarą, dėl to jai priskirtini ir vizualių ženklų ant materialių paviršių tyrimai⁵. Čia specializuojasi ir kitos pagalbinės istorijos mokslo disciplinos, kaip sfragistika, numizmatika, iš dalies epigrafika⁶. Minėtų sričių tyrėjai nagrinėja ženklų ir herbų kilmę, grafinį sudėtingumą, jų kaitą ir panaudą. Istoriografijoje išskirtinio dėmesio sulaukė kilmingų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žmonių herbai⁷. O nekilmingų asmenų ženklai, kuriuos specialistai vadina linijiniais, tiriami retai. Tokia situacija susiklostė veikiausiai dėl to, jog šios galimybės menkos dėl negausių šaltinių. Ženklaai labiausiai naudojami neraštingose ir mažai raštingose visuomenėse. Mokslininkai ženklus laiko herbų pirmtakais⁸. Išties matyti, kad ilgainiui kai kurių LDK kilmingų giminių herbuose atsirado linijinių ženklų detalių, o tai leidžia kelti klausimus dėl jų tradicijos tęstinumo heraldikoje⁹. Todėl ženklų tyrimai gali prisidėti prie LDK heraldikos istorijos pažinimo. Šiuo atveju norima aktualizuoti neheraldinių XV–XVI a. LDK ženklų sampratos problemą kaip tyrimo objektą. Pirmiausia nagrinėjamos XV–XVI a. LDK įvairiakalbiuose šaltiniuose vartotos sąvokos, kurios įvardijo ženklus. Kitas darbo uždavinys – ženklų atsiradimo ir panaudos analizė. Trečias uždavinys – remiantis šaltiniais ir juose randama ikonografija, aptarti ženklų grafiką. Kartu siekiama papildyti LDK ženklų tyrimams aktualių publikuotų šaltinių kiekį. Todėl priede skelbiamas archyvinis 1542 m. LDK dokumentas – Vilniaus kapitulos raštas, kuriame surašytos Volčios ir Biahomlio (Dokšicos r., Baltarusija) (baltarusių k. – Ваўча, Бягомль; rusų k. – Волча, Бегомль) valdų valstiečių duoklės ir „pridėti“ 29 valstiečių juridiniai ženklai.

Istoriografijoje apie nekilmingų asmenų ženklus LDK rašyta mažai. Pirmiausia minėtina Edvardo Gudavičiaus studija, kurioje tirti lietuviškos LDK dalies XII–XX a. žymenys ir ženklai¹⁰. Studijos specifika ta, kad čia panaudoti ikonografiniai

⁵ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa, 2004, p. 609–637.

⁶ Ten pat, p. 361–364, 550–608, 638–690; I. Л. Калечыц, *Эпіграфіка Беларусі X–XIV смст.*, Мінск, 2011. Filosofijoje ženklų prasmes tiria semiotikos specialistai, žr. A. J. Greimas, *Semiotika: darbų rinktinė*, 1989, p. 49–52.

⁷ Edmundas Rimša: *bibliografijos rodyklė, 1972–2008*, sud. R. Strazdūnaitė, Vilnius, 2008.

⁸ E. Rimša, *Heraldika. Iš praeities į dabartį*, Vilnius, 2004, p. 10; M. Pastoureau, *Une histoire symbolique du Moyen Age occidental*, Seuil, 2004, p. 15–31.

⁹ G. Jasiūnienė, „Žemaitijos bajorų Bilevičių heraldika XVI–XVIII a.“, *Lietuvos istorijos metraštis. 2016 metai, 1*, Vilnius, 2016, p. 6–10.

¹⁰ E. Gudavičius, *Žymenys. Studijoje profesorius rėmėsi ir etnografiniu tyrimu: A. Vyšniauskaitė, „Žymėtieji linų apdirbimo įrankiai Lietuvoje XVIII–XX a.“, Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1972 ir 1973 metais*, Vilnius, 1974, p. 135–145. Ženklų tema paskelbta straipsnių: E. Gudavičius, „Ženklinčiųjų akmenų klausimas“, *Mokslinės konferencijos „Religinės kovos ir erezijos feodalinėje Lietu-*

duomenys tik nuo XVIII a., kuriuos istorikas siejo su ankstyvesniais rašytiniais šaltiniais, pradedant XIII a. Taip pat tyrime kliautasi kaimyninių šalių, pirmiausia Lenkijos, analogijomis. Geografiniu požiūriu tyrime kalbėta tik apie lietuviškas teritorijas. Regis, šį sprendimą sąlygojo tai, jog istorikas mėgino ieškoti išskirtinai lietuviškų ženklų specifikos ir analizavo ženklų grafinių formų raišką ieškodamas jų lietuviško simbolinio išskirtinumo ir savitų atmainų vėlesnėje LDK bajorų herbų tradicijoje. Tačiau studijoje susilaikyta nuo nuodugnaus LDK ženklų kaip juridinės turto apsaugos priemonės tyrimo. O būtent šiuo požiūriu žymenis ir ženklus žmonės plačiausiai naudojo, ir tai nepriklausė nuo regiono.

Kol kas naujausią LDK ženklų tyrimą pateikė Jonas Drungilas, kuris nagrinėjo vienoje XVI a. Kauno vaito aktų knygoje surastus XVI a. septintojo dešimtmečio pieštus ženklus – jais buvo ženklinti žirgai¹¹. Straipsnyje aptarta žirgų ženklinimo samprata ir būdai, o svarbiausia, publikuotas šis archyvinis dokumentas su ženklų ikonografija.

Archeologijoje randama nemažai radinių, turinčių žymenis ir ženklus. Kai kada jie naudoti kaip dekoro elementai. Šiuo atveju aktualiausi LDK laikų artefaktų ženklai. Apie žymėtus indus rašė Izabelė Mulevičienė ir Irena Kaminskaitė¹². Autorės savo tekstuose XIV–XVI a. LDK ženklus induose interpretuoja ne kaip išreiškusius asmens nuosavybę, bet kaip amatininkų ženklus, kurie liudijo daiktų ryšį su gamintoju. Aronas Gurevičius teigė, kad viduramžiais tikėta, jog ženklas susieja daikto savybes su kūrėjo asmeniu¹³. Šią prielaidą sustiprina aptinkami meistrų palikti ženklai plytose¹⁴. Panašiai manyti leidžia ir Edmundo Laucevičius darbai, rodantys, jog popieriaus dirbtuvėse naudoti įvairios stilistikos vandenženkliai¹⁵. Be to, tyrinėtoja Elena Rybina teigia, kad, pavyzdžiui, Didžiojo Naugardo atveju dalis ženklų

voje“ *pranešimų tezės*, Vilnius, 1975, p. 15–18; E. Gudavičius, „Runos Staniavos akmenyje“, *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*, t. 3 (64), Vilnius, 1978, p. 73–81; E. Gudavičius, „Nikronių (Trakų raj.) ir Žvėryno (Vilniaus m.) akmenų paskirtis ir jų panaudojimas“, *MADA*, t. 4 (81), Vilnius, 1982, p. 83–92.

¹¹ Й. Друнгилас, „Клеймение коней и клейма в актах войта города Ковна (60-ые годы XVI века)“, *Сфрагістичний щорічник*, вып. 4, Київ, 2013, p. 394–410.

¹² I. Mulevičienė, „Puodų ženklai Lietuvos teritorijoje XII–XVI amžiais“, *MADA*, t. 1 (32), 1970, p. 135–144; I. Kaminskaitė, „Mediniai stalo indai ir įrankiai Vilniaus Žemutinėje pilyje“, *Istorija. Mokslo darbai*, t. 77, Vilnius, 2010, p. 14–15; I. Kaminskaitė, *Mediniai dirbiniai Vilniaus žemutinėje pilyje archeologiniais duomenimis*. Daktaro disertacija (Istorija, 05H), Vilnius, 2017, p. 206–208. Taip pat žr. G. Zabiela, *Lietuvos medinės pilyys*, Vilnius, 1995, p. 143.

¹³ A. Gurevičius, *Viduramžių kultūros kategorijos*, p. 164.

¹⁴ Žr. S. Sarcevičius, R. Taraškevičius, „Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčios plytos – nuo jų ženklinimų iki geocheminių sąsajų“, *Archaeologia Lituana*, vol. 16, 2015, p. 49–66.

¹⁵ E. Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.*, Vilnius, 1967.

ant daiktų buvo padaryta prekybininkų, kurie tokiu būdu saugodavo savo turtą nuo vagysčių arba atskirdavo, kad nesusimaišytų su kitų pirklių prekėmis¹⁶.

Išties minėti kūriniai atspindi negausius ženklų LDK tyrimus. Tuo tarpu analogiška kitų šalių istoriografija yra ne tokia siaura, bet labiau parodanti pasaulinį temos aktualumą moksle (nuo Afrikos iki Sibiro ženklų). Kiekvienas jų neaptariamas, nes svarbiausia darbų informacija atsispindi tolesniame dėstyje.

Visų tyrimų galimybės priklauso nuo išlikusių šaltinių būklės. Ženklų analizė savaimė „prašosi“ ikonografinių duomenų. Čia vaizdas turi didesnę galią nei raštas, o didžiausias rekonstrukcinis patikimumas atsiranda, kai vienas pildo kitą. Tyrinėti ženklus padeda archyviniai bei publikuoti rašytiniai šaltiniai, o drauge ir archeologiniai duomenys. Svarbi šaltinių grupė yra XV–XVII a. LDK teismų bylų medžiaga¹⁷. Čia nemaža liudijimų apie pasikėsinimus į privatų turtą, pradedant daiktų vagystėmis ir baigiant valdų riboženklų sugadinimu bei ženklų klastojimu. Teismų bylose neretai lakoniškai pasakoma, kad anuomet turtas žymėtas specialiais ženklais – „kryžiais“, kurie juridiskai saugojo nuosavybę. Tačiau tokios detalės sunkiai leidžia susidaryti vaizdą, kaip jie atrodė grafiškai, juolab pasakyti, kaip jie būdavo padaromi. Dėl to ypatingi yra atvejai, kai šaltiniuose randami jie perpiešti. Dar unikalesni teismų dokumentai, kuriuose valstiečiai, patvirtindami surašytą dokumentą, nupiešdavo arba „prispausdavo“ savo ženklus¹⁸. Tai tarsi neraštingų asmenų „parašai“, papildomai sutvirtindavę dokumentą juridiskai. Be minėtos teismų medžiagos, aktualūs norma-

¹⁶ Е. Рыбина, *Новгород и Ганза*. Москва, 2009, p. 136–143, 158–160, 187–189.

¹⁷ Tygime naudotos teismų bylų šaltinių publikacijos, žr. „Акты Брестского градского суда (точные); II. Акты Брестского подкоморского суда; III. Акты Брестской магдебургии; IV. Акты Кобринской магдебургии; V. Акты Каменецкой магдебургии“, *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею, AVAK*, т. 6, Вильна, 1872; „Акты главного литовского трибунала“, *AVAK*, т. 11, Вильна, 1880; „Акты главного литовского трибунала“, *AVAK*, т. 12, Вильна, 1883; „Акты главного литовского трибунала“, *AVAK*, т. 13, Вильна, 1886; „Акты о копных судах, AVAK, т. 18, Вильна, 1891; *Литовская Метрика*. Отдел первый. Часть первая: книги записей, т. 1, (*Русская историческая библиотека*, т. 27), Санкт Петербург, 1910; *Lietuvos Metrika (1528–1547)*. 6-oji Teismų bylų knyga, par. S. Lazutka, I. Valikonytė, Vilnius, 1995; *Lietuvos Metrika (1533–1535)*. 8-oji Teismų bylų knyga, par. I. Valikonytė, S. Lazutka, N. Šlimienė ir kt., Vilnius, 1999; *Lietuvos Metrika (1555–1558)*. 37-oji Teismų bylų knyga, par. I. Valikonytė, L. Steponavičienė, Vilnius, 2010; *Lietuvos Metrika (1559–1563)*. 40-oji Teismų bylų knyga, par. N. Šlimienė, I. Valikonytė, Vilnius, 2015. Tyrime pasitelkiami viešąjį gyvenimą reprezentuojantys šaltiniai, kuriuose minimi žmonių naudoti ženklai, žr. *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 3, wyd. B. Gorczak, Lwów, 1890; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506)*, *Užrašymų knyga 5*, par. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius, 2012; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522–1529)*. *Užrašymų knyga 12*, par. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius, 2001; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 564 (1553–1567)*. *Viešųjų reikalų knyga 7*, par. A. Baliulis, Vilnius, 1996.

¹⁸ *AVAK*, т. 18, nr. 139, p. 120 (1594 m. kuopos teismas Minsko paviete).

tyviniai šaltiniai, kaip 1529 m. Pirmasis Lietuvos Statutas¹⁹, ir kartu paminėtina, jog analogiškos normos pakartotinai įrašytos 1566 m. Antrajame ir 1588 m. Trečiajame Lietuvos Statute²⁰. Šiuo atveju apsiribojame ir remiamės tik PLS, jame randamais duomenimis apie teisinę nuosavybės apsaugą ir juridinius ženklus. Pridurtina, jog kartais unikalių duomenų apie ženklus pasitaiko ūkinės reikšmės dokumentuose, kada parduodamas arba inventorizuojamas turtas²¹.

Privalu paminėti archeologinius šaltinius. Mediniai archetipai dega ir pūva, o akmenys yra ilgalaikiai. Archeologų rasti akmenys su iškaltais ženklais padeda kaip vizualūs šaltiniai. Nemažai šios medžiagos yra sukaupęs ir katalogavęs archeologas Vykintas Vaitkevičius²². Jos ikonografija liudija ženklų grafikos sudėtingumą, parametrus, piktograminius bruožus. Vis dėlto dėl šių šaltinių panaudos tyrimuose yra kelios išlygos. Rašytiniame šaltinyje beveik visada nurodoma data ir vieta, o ant žymėtų akmenų to tikėtis galima išimtiniais atvejais, kai ji iškalama. Vadinas, kyla datavimo problema – kada iškirsti ženklai? Kitas aspektas – itin svarbi paženklinto objekto vieta, nes nuo to priklauso aplinkybė – kodėl būtent toje vietoje atsirado ženklintas objektas? Reikia nepamiršti, kad „antspauduoti“ akmenys buvo natūrali istorinio kraštovaizdžio dalis, jie vietos gyventojų gerai žinoti kaip orientaciniai objektai erdvėje, tai – geografinės ypatybės²³. Ant vieno akmens galėjo būti iškalti keli ženklai labai skirtingu laiku ir dėl skirtingų priežasčių²⁴. Vieni jų galėjo reikšti ribų ženklus, o dalies jų paskirtį apskritai gaubia nežinomybė. Istorinėje perspektyvoje daug tokių akmenų neišliko dėl vykusių įvairių žemės reformų, perdalinant sklypus, o sovietinių kolūkių laikais valant laukus akmenys buvo išvežami ir sprogdinami. Tačiau vis dėlto dalis ženklintų akmenų išliko ir kaip šaltiniai padeda tyrinėti senuosius ženklus.

¹⁹ *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstas senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, t. 2, d. 1, par. S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius ir kt., Vilnius, 1991.

²⁰ Palyginimui žr. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, рэд. кал. Доўнар І. Т., Саголін М. У., Юхо Я. А. Мінск, 2003; *1588 metų Lietuvos Statutas. Tekstas*, t. 2, par. J. Lappo, Kaunas, 1938.

²¹ Šito pavyzdys – šioje publikacijoje skelbiamas šaltinis: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius, F 43-5759, l. 1–2. Už nuorodą į šaltinį dėkoju istorikui dr. Andrejui Ryčkovui.

²² V. Vaitkevičius, *Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija*, Vilnius, 1998, p. 282; V. Vaitkevičius, *Senosios Lietuvos šventvietės. Aukštaitija*, Vilnius, 2006, p. 75, 156, 265, 406, 438–439, 457, 530, 597, 616, 645. Taip pat apie ženklintus akmenis žr. P. Tarasenka, *Pėdos akmenyje*, Vilnius, 1958, p. 43, 58–59.

²³ Apie viduramžių istorinio kraštovaizdžio akcentus žr. V. Adriaan, *Le paysage rural: les structures parcellaires de l'Europe du Nord-Ouest*, Brepols, 1995.

²⁴ Nikronių akmens atvejis, žr. E. Gudavičius, „Nikronių (Trakų raj.) ir Žvėryno (Vilniaus m.) akmenų paskirtis ir jų panaudojimas“, p. 83–85.

Sąvoka „ženklas“ rašytiniuose šaltiniuose

Įvairiakalbiuose LDK šaltiniuose ženklai įvardyti ne viena sąvoka. Labiausiai paplitusi sąvoka rusėnų k. buvo „знак“²⁵, jos atitikmuo šaltiniuose lotynų k. – „signum“²⁶, o lenkų k. – „znak“²⁷, kuris į lietuvių k. verčiamas kaip „ženklas“²⁸. Šaltinių duomenys ir aiškinamieji senųjų kalbų žodynai rodo, jog ši sąvoka turėjo platesnę prasmę. Taip vadinti įvairūs daiktiniai riboženkliai: supiltas žemių kaupas, akmenys ar sukrauta akmenų krūsnis galulaukėse, o kitais atvejais taip įvardinti ženklai ir geometrinės figūros iškirsti ant materialaus paviršiaus²⁹. Išties šio žodžio samprata daugiasluoksni, ji įprasmino ženklą tiek kaip daiktą, tiek kaip vizualų simbolį³⁰.

Kita šaltiniuose randama sąvoka rusėnų k. „клейно“³¹, atitikmuo lotynų k. – „character“³², lenkų k. labiausiai buvo paplitusi „piątno“³³, o rusėniškas sąvokos skolinys randamas ir lietuvių k. žodyne – „kleima“, „kleimas“³⁴. Šias sąvokas perteikti lietuvių kalba reikia kaip „ženklas“ („žymuo“). Šitai vadinti specialūs grafiniai ženklai, padaryti ant materialių paviršių: popieriuje nupieštas ženklas, ant medžio ar akmens išrėžtas ar iškirstas ženklas, panašus į brūkšnių ir linijų kombinaciją. Kartais taip vadinta piktograma. Be to, ženklui ir žymeniui pavadinti tarsi sinonimas vartota ir kita sąvoka: rusėnų k. – „знамя“³⁵, o lenkų k. – „znamie“³⁶. Tiksliau grafinį ženklą ant materialių paviršių nusakė

²⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12*, nr. 177, p. 158 (XVI a. 5 deš.): „указали нам знакъ на сосне, где панъ Ордынец граничил“. *Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų*, nr. 366, p. 172, 1534 m. privilegija valdovas bajorui Martynui Čižui suteikė herbą, kuris buvo „знаковъ вымолеваныхъ“. *PLS*, p. 220 (8 skyrius, 4 straipsnis).

²⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, nr. 531, p. 346 (1473 m.): „fecimus quaedam signa in quercubus et aliis arboribus“. *PLS*, p. 221 (8 skyrius, 4 straipsnis).

²⁷ *PLS*, p. 221 (8 skyrius, 4 straipsnis).

²⁸ *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantinas Širvydas, Dictionarium trium linguarum*, Vilnius, 1979, p. 648.

²⁹ *Словарь Русского языка XI–XVII в.в.*, т. 6, Москва, 1979, p. 39; T. Čelkis, „Žemių ribų ženklumas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV–XVI amžiuje“, *Liaudies kultūra*, nr. 4, 2013, p. 16–26.

³⁰ *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, p. 638: „žegnamsie-abo co krzyżem-crocis figura-figura signa-signum crucis facio-zinklinu“.

³¹ *АВАК*, т. 18, nr. 138, p. 120 (1594 m. kuopos teismas Minsko paviete); *Словарь Русского языка XI–XVII в.в.*, т. 7, Москва, 1980, p. 161–162 (yra dvi formos: „клейно“ ir „клеймо“).

³² *PLS*, p. 367 (10 skyrius, 9 straipsnis).

³³ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 24, Warszawa, 1996, p. 12–14.

³⁴ *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 6, Vilnius, 1962, p. 32–33.

³⁵ *Lietuvos Metrika (1555–1558). 37-oji Teismų*, nr. 108, p. 134 (1558 m.): „о показене стародавних знамен и клейнь“; *Словарь Русского языка XI–XVII в.в.*, т. 6, p. 46–47.

³⁶ *Słownik staropolski*, t. 11, zeszyt 6 (74), Kraków, 2000, p. 451–455.

rusėniška sąvoka „крыжъ“³⁷ – „kryžius“. Mūsų laikų sąvoka „kryžius“ dažniausiai suprantama kaip mažiausiai dviejų tiesių linijų susikirtimas. Kyla klausimas, ar anuomet taip vadinti tik tie ženklai, kurie buvo panašūs tik į kryžius, nes nemažai ženklų panašūs į strėles, turi lankelius, primena geometrines figūras. Žinoma, kad senosiose kalbose sąvokos vartotos labai laisvai. Tad didelė tikimybė, kad „kryžiumi“ vadintos pačios įvairiausios geometrinės figūros, į kurių kompozicinę struktūrą pakliūdavo net apskritimai, kurie, pavyzdžiui, apjuosdavo tą patį „kryžių“ arba būdavo šalia³⁸.

Tai svarbiausios sąvokos, kurios šaltiniuose įvardijo „ženklus“. Senosiose kalbose žodžiai vartoti nepreciziškai, jų sampratos buvo daugiaprasmės. Dėl to ne visada lengva suprasti šaltinių sąvokas, ką omenyje turėjo jas rašęs asmuo.

Ženklų samprata

Nekilmingi žmonės, o iki atsirandant herbams ir aukštesnio socialinio rango asmenys, naudojo ženklus žymėdami nuosavą turtą, nes tai buvo jo apsaugos priemonė. Kurį laiką Lietuvoje ir plačiojoje LDK teritorijoje egzistavo kelios nuosavybės formos. Viena jų buvo bendruomeninė nuosavybė, kai turtą valdė visi vietos bendruomenės nariai kartu. Pradedant XIII a. prūsiškais šaltiniais ir žvelgiant į vėlesnius matyti, jog tai buvo bendros naudmenos – „almendos“: aplink gyvenvietę išsidėstę miškai, medžioklės plotai, ežerai³⁹. Net vietos keliai arba tiltai laikyti bendra nuosavybe, kuria naudotis turėjo teisę visi vietos gyventojai, o kartu bendrai ir prižiūrėti⁴⁰. Bendruomenės nuosavybe negalėjo naudotis kitos bendruomenės nariai⁴¹. Toks nekilnojamas

³⁷ AVAK, t. 6, nr. 5, p. 157 (1597 m. Bresto pavieto pakamario teismas).

³⁸ Ši prielaida kyla iš to, kad rusų žemėse vėlesniais amžiais atsirado specialūs ženklų pavadinimai, nes jie vadinti atitinkamai pagal savo formą. Pvz., trikampio figūra su nukreiptu smailiu kampu žemyn vadinta „barzda“. Tačiau tie ženklai nebuvo sudėtingi ir nedaug kuo skyrėsi nuo jų pirmtakų. Pavadinimų atsiradimas liudijo ženklų simbolikos sisteminimą. Gali būti, kad kurį laiką iki tol įvardijusios sąvokos buvo labai abstrakčios. Žr. П. И. Иванова, „О знакахъ, заменявшихъ подписи въ древней Россiи“, *Известия императорскаго археологическаго общества*, t. 2, вып. 2, Санкт Петербург, 1859, p. 102–111.

³⁹ H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego*, t. 1, Wilno, 1931, p. 107, 113.

⁴⁰ T. Čelkis, „Keliais po viduramžių Lietuvą. I: XIII–XV amžiaus pirmosios pusės sausumos kelių samprata“, *Lituanistica*, t. 59, nr. 2 (92), 2013, p. 66.

⁴¹ Karolis Modezelewskis, tirdamas viduramžių germanų visuomenės, teigia, kad svetimo žmogaus atėjimas į bendruomenę buvo sudėtingas dalykas, nes tam reikėjo bendruomenės pritarimo ir leidimo atėjūnui naudotis jų teisėmis bei bendromis naudmenomis. Žr. K. Modzelewski, *Barbarų Europa*, Vilnius, 2007, p. 228–234.

turtas saugotas jį apibrėžiant ribomis ir pažymint riboženklius. Kaip valdyta bendra žemė, iš dalies rodo XIII a. šaltiniuose paliudytas kuršių paprotys, kai periodiškai kas dvidešimt metų burtų keliu perdalinama valdoma žemė⁴². Tai leisdavo prastesnės žemės valdytojui tikėtis ateityje gauti geresnės žemės. Bendruomeninės nuosavybės relikvų galima rasti ir XVI a. LDK. Pavyzdžiui, tai liudija egzistavęs kuopos teismas, kai vietos gyventojų ginčus sprendavo pati bendruomenė. Kuopos teismas labiausiai paplitęs buvo rusėniškuose kraštuose, nes ten buvo stipresnė bendruomeninė samprata, nei kad lietuviškose teritorijose⁴³. Šiame kontekste, pasak E. Gudavičiaus, reikšmingas postūmis atsirasti juridiniams ženklams buvo individualios nuosavybės sampratos susiklostymas ir sklaida⁴⁴. Pirmiausia, jo nuomone, atsirado asmenų susikurti paprasti žymenys, kurie naudoti žymint savą turtą, dažniausiai daiktus⁴⁵. Tačiau svarbu tai, kad žymuo nebuvo ilgalaikis. Mirus jo savininkui, žymuo išnykdavo, nes nebuvo paveldimas. Žymuo liudijo daugiau asmeninį nei kad šeimos ryšį su daiktu. Net galima svarstyti: ar tokiu atveju po mirties šis turtas neatitekdavo bendruomenei⁴⁶?

Stiprėjant privačios paveldimos nuosavybės sampratai, pasak E. Gudavičiaus, žymenis keitė ženklai⁴⁷. Atsiradę ženklai turėjo juridinę turto apsaugos galią ir jais žymėtas paveldimas turtas. Todėl šeima, paveldėjusi turtą, paveldėdavo ir nuosavybę

⁴² D. Baronas, A. Dubonis, R. Petrauskas, *Lietuvos istorija*, T. 3: *XIII a.–1385 m. Valstybės iškilimas tarp rytų ir vakarų*, Vilnius, 2011, p. 273.

⁴³ Dėl nuosavybės juridinių ženklų gali kilti klausimas: ar LDK teritorijoje jų panauda turėjo regioninį pasiskirstymą? Šią „riziką“ paneigia bendras LDK šaltinių masyvas, rodantis, jog sėšlių gyventojų nuosavybės samprata buvo panašiai tolygi. Lietuviškose teritorijose, kaip ir rusėniškose, kurį laiką koegzistavo bendruomeninė ir individuali nuosavybės. Tačiau aukščiausio LDK valdovo žemės nuosavybės įtvirtinimas, jo teisė dalinti žemę vienodino individualios nuosavybės mastą valstybėje. Juolab kad tai liudija ir šalyje galiojęs PLS. Daug šaltinių rodo, kad nuosavybės ženklai naudoti plačiai. Nors rašytinių ikonografinių duomenų daugiausia iš rusėniškų teritorijų, bet žinias apie jų naudojimą Lietuvoje pildo lakoniškesni rašytiniai ir archeologiniai duomenys.

⁴⁴ E. Gudavičius, „Ženklintųjų akmenų klausimas“, p. 16; E. Gudavičius, *Žymenys*, p. 72–73.

⁴⁵ Antropologiniu požiūriu, nuosavybę liudijusių ženklų naudojimą patvirtina ir kitų kraštų analogijos, kaip antai Karelijos gyventojai prie Baltosios jūros savo ženklais žymėjo nuosavas valtis ir buitinius įrankius, nes sudužus valtims jūroje, išmestus į krantą įrankius gyventojai atsirinkdavo pagal savo ženklus. Lygiai taip pat atpažindavo daiktus vagystės atveju. Žr. П. Ефименко, „Юридические знаки (Опыт исследования по сравнительному обычному праву)“, *Журнал Министерства народного просвещения*, кн. 10, 1874, p. 54–64.

⁴⁶ Įdomi Eugenijaus Saviščevo įžvalga aiškinant IX a. Vulfstano vizito metu matytą atvejį pas prūsus, kai miręs karys nelaidotas tiek laiko, kiek bendruomenės nariai galėjo puotauti jo palikto turto sąskaita, kurio dalis būdavo išdalinama žaidimų metu, ir tik po to velionis laidotas. Tai liudija bendruomeninį turtą, kurį asmuo turi iki savo mirties. Žr. E. Saviščevas, „Rikių šešėlis: kelios pastabos apie XIII–XIV a. pradžios baltų genčių aristokratiją ir jos likimą“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos: profesoriaus Mečislovo Jučo 90-mečio jubiliejui skirtas mokslinių straipsnių rinkinys*, sud. V. Dolinskas, R. Petrauskas, E. Rimša, Vilnius, 2016, p. 119–120.

⁴⁷ E. Gudavičius, *Žymenys*, p. 71–74.

saugojusį ženklą. Kitaip nei žymuo, ženklas neišnykdavo mirus šeimos galvai, nes jį perimdavo sūnus⁴⁸. Paveldėtojas stengdavosi išlaikyti ženklą grafinę stilistiką, bet, kaip rodo kitų šalių analogijos, galėdavo jį kiek modifikuoti, pavyzdžiui, pridėti ar pašalinti papildomą brūkšnį prie senojo ženklo⁴⁹. Tačiau jei sūnus išeidavo į kitą šeimą, jis jau nebenaudodavo senojo šeimos ženklo, bet susikurdavo sau naują, nors kitų kraštų analogijos rodo, kad kartais vienu metu turėti net keli ženklai⁵⁰. Gali būti, jog ženklo pakeitimas reiškė ir pretenzijos į šeimos turtą atsisakymą.

Ženkilai saugojo kilnojamąją nuosavybę, nes daiktai ir gyvuliai galėjo būti prarasti vagystės, plėšimo, sunaikinimo atvejais – pažeidžiant nuosavybės teisę⁵¹. Taip pat daiktą galima pamesti, o naminiai gyvuliai galėdavo nuklysti⁵². Antai J. Drungilo tyrimas rodo, kad žirgų ženklinimas buvo priemonė juos apsaugoti ne tik nuo vagystės, bet ir jiems pabėgus buvo lengviau surasti⁵³. Regimi ženklai rodydavo, kad turtas yra priklausomas ir pagal ženklo grafiką buvo galima atpažinti ir pasakyti, kuriam asmeniui jis priklauso. Išties su tuo susijusios realijos minimos 1468 m. Kazimiero teisyne, o vėliau ir PLS, nurodant, kad radus paklydusį žirgą ar pamestą daiktą, pirmiausia reikia apie radinį paskelbti apylinkėje ir, neatsiradus savininkui, jį pristatyti į valdovo dvarą ir gauti už tai radybų⁵⁴. Žirgą „priglausti“ pačiam radėjui drausta, nes

⁴⁸ Galima manyti, kad tokių ženklų tęstinumas ir naudojimas buvo ir tam tikras genealoginės atminties simbolis. E. Rimša teigia, kad jei taip nutikdavo, jog mirus kilmingos šeimos galvai ir nepalikus sūnų, kurie galėtų paveldėti ženklus, per laidotuves viešai laužyti signetai, kurie laikyti šeimos relikvija, taip pademonstruojant, kad ženklas išnyksta. To reikėdavo siekiant apsaugoti turtą nuo galimo neteisėto jo pasisavinimo klastojant signetus. Todėl manytina, jog panašia logika vadovavosi ir eiliniai gyventojai. Žr. E. Rimša, „Kaip praeityje dokumentus antspaudavo spaudų neturintys asmenys?“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys. Skiriamas profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui*, sud. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2013, p. 422.

⁴⁹ E. Gudavičius, *Žymenys*, p. 74–75.

⁵⁰ Ten pat, p. 74; E. И. Каменцева, Н. Устюгов, *Русская сфрагистика и геральдика*, Москва, 1974, p. 38.

⁵¹ Pvz., 1561 m. valdovo Žygimanto Augusto raštas dvarų valdytojams dėl maisto produktų ruošimo kariuomenei ir siuntimo į Klaipėdą, jame minimos ženklintos statinės: „на тыхъ бочкахъ и судинахъ знак свои клал“, *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 564*, nr. 40, p. 61 (1561 m.).

⁵² Totorių terminas „tamga“ reiškė ženklą, kuriuo žymėti klajoklių gyvuliai ir kitas turtas. Žr. *Словарь Русского языка XI–XVII в.в.*, т. 29, Москва, 2011, p. 211–212; I. Jangar, „Nomad Heritage: Kushan Tamga-Signs from Southern Uzbekistan“, *Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey*, London & Dover, 2010, p. 213–225.

⁵³ Й. Друнгилас, „Клеймение коней“, p. 391–406.

⁵⁴ *Kazimiero teisynas (1468 m.)*, par. J. Jurginis, A. Tyla, (*Acta historica Lituanica*, 1), Vilnius, 1967, p. 18 (23 straipsnis): „Jeigu kas ras žirgą arba arklį paklydusį, arba ras kokius kitus daiktus, tas privalo paskelbti apylinkėje; jeigu neatsiras ieškovo per tris dienas, tai nuvesti į karaliaus kiemą pagal senovę, ir radybų tegul paima; jeigu kas radinį paslėps, norėdamas pasisavinti, ir tai buvo įrodyta, tas toksai pats vagis, kaip ir kiti“, plg. PLS, p. 302, 310 (13 skyrius, 24 straipsnis).

toks poelgis prilygintas vagystei, kadangi pagal valdovo išskirtinę teisę – „niekieno“ turtas priklausė jam⁵⁵.

Kita nuosavybė – nekilnojamas turtas. Bendra XV–XVI a. LDK žemėvaldos situacija liudija, kad nekilnojamas turtas ne visada buvo koncentruotas vienoje vietoje, nes valdos dažnai būdavo geografiškai pasklidusios, o dėl to nebuvo lengva jas prižiūrėti ir saugoti. Šią turto nuosavybės realiją liudija PLS reglamentuota „įeigos teisė“⁵⁶. Ji skelbė, kad individualios nuosavybės girioje (tas pats pasakytina ir apie valdovo girias) ar pelkių masyvo viduryje galėjo būti „iškliausta“ kito asmens smulkesnė nuosavybė. Pavyzdžiui, šienaujama pievelė (dažnai vadinta „sala“), ežeriukas ar tvenkinys, medis su bičių dreve, kurie nepriklausė miško savininkui, o kitam valdytojui. Todėl „įeigos teisė“ leido kitam žmogui pereiti svetimą valdą ir taip „įėjus“ pasiekti ten buvusį savo turtą. Tokie sklypeliai būdavo apibrėžiami ribomis. Šiame kontekste ypač atsiskleidžia ženklų juridinės apsaugos samprata, kada pradedama kalbėti apie turėtus medžius su bičių drevėmis, valdytus pagal įeigos teisę. Drevinių medžių bitininkas žymėdavo savo asmeniniu ženklu. Tai ženklas, kuriuo žymėtas ir kitoks to paties asmens turtas.

Ženkilai saugojo drevinius medžius, kad jų niekas nenupjautų, neiškopinėtų medaus, kitaip tariant – nepavogtų ir nenusavintų⁵⁷. Retrospektyviai galima pasiremti 1613 m. atveju, kai valdovo suteikties Gardino apylinkėse dokumente perpieštas drevinių medžių ženklas – *тые борти стародавны, подъ знаком таковымъ будучые* (nupieštas ženklas – 1 iliustracija)⁵⁸.

PLS skelbė, kad ženklų sunaikinimas laikytas pasikėsiniu į nuosavybę ir prilygo dideliame nusikaltimui⁵⁹. Suprantama, tai negaliojo meškų ar gamtos stichijų padarytai žalai. Įdomu, jog kaip rodo teismų bylų medžiaga, prieš paliečiant bites, pirma stengtasi sunaikinti savininko ženklą. Tai buvo turto juridinės priklausomybės panaikinimas, nes neženklintas medis – jau niekieno medis. Dėl to jį buvo galima tarsi „legaliai“ pasisavinti. Gana dažai medis tiesiog nukertamas arba lipama į jį

⁵⁵ Žr. R. Petrauskas, „Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII amžiuje–XV amžiaus pradžioje“, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 16, 2005, p. 22; D. Baronas, A. Dubonis, R. Petrauskas, *Lietuvos istorija*, t. 3, p. 282–283.

⁵⁶ PLS, p. 244–248 (9 skyrius, 3, 4 straipsniai).

⁵⁷ Apie bitininkystę žr. K. Jablonskis, *Istorija ir jos šaltiniai*, sud. V. Merkys, Vilnius, 1989, p. 145–156; B. Kielak, „Historia bartnictwa na Mazowszu“, *Zeszyty naukowe Ostrołęckiego towarzystwa naukowego*, nr. 18, 2005, p. 14–25; J. Banaszak, „Pszczola miodna na ziemiach polskich“, *Studia Lednickie*, t. 11, 2012, p. 93–113.

⁵⁸ AVAK, t. 1, Акты Гродненскаго земскаго суда, Вильна, 1865, nr. 9, p. 36.

⁵⁹ PLS, p. 224–226 (8 skyrius, 8 straipsnis).

iškopti medaus⁶⁰. Kitose situacijose vietoj sunaikinto ženkle būdavo išrėžiamas savas ir taip jį suklastojus pasisavinamas medis⁶¹. Tai leidžia daryti prielaidą, kad galbūt bitininkai giriose net sąmoningai ieškodavo naujų niekam nepriklaususių – nežymėtų – drevinių medžių ir taip juos pagal „pirmos rankos“ teisę skubiai paženk-
lindavo ir paversdavo nuosavybe. Tiksliau į šį klausimą atsakytų išsamesni LDK bitininkystės bei nuosavybės sampratos tyrimai.

1 il. Ženklas

Vertingiausias nekilnojamas turtas buvo žemė, kurios plotai neretai plytėdavo toliau nuo sodybos arba kiemo. Ją saugant ypač svarbios buvo ribos ir riboženkliai. Juos žymint daryti ne tik materialūs riboženkliai, bet naudoti ir grafiniai ženklai, kurie kirsti ant medžių ir akmenų⁶². Tačiau ribų aprašuose tik išskirtiniais atvejais būna nusakoma ženklų grafika ir forma. Dažnai jie vadinti tiesiog „kryžiais“: *у двухъ дубехъ граничы крижи [...]* *знаки граничныя старыя вырубаныя*⁶³. Tačiau, kaip jau ir buvo samprotauta, plačiaja prasme taip vadintos ir kitokios linijinių ženklų kombinacijos. Žymint ribas pamiškėse ir galulaukėse, pasitaikydavo drevinių medžių, kurie būdavo tikslingai parinkti riboženkliais. 1586 m. Lenkijos Šacko (Palenkės) ir LDK Orechovo kaimų žemių atribojime *знаки бортные Шацкие въ соснахъ бортовых*⁶⁴. Vadinasi, tas pats savininko ženklas žymėjo tiek drevinius medžius, tiek ir riboženklus.

⁶⁰ Keli atvejai: *Lietuvos Metrika (1559–1563). 40-oji Teismų*, nr. 205, p. 244 (1561 m. Kijevo raietas: „дерева бортного на три мили порубали и пчол о колкодесят бортеи выдрали [...] и клейна новые по деревью покладены“); *Lietuvos Metrika (1555–1558). 37-oji Teismų*, nr. 108, p. 134.

⁶¹ Taip nutiko Vitebsko apylinkėse 1533 m., nusikaltimas nagrinėtas tesime: „на Сеньской земли натесаль и старьи клейна людей кнегининых витесаль, а своего князя людей клейна натесаль и пчолы неложаныи с одного дуба на корень выдраль“, *Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų*, nr. 193, p. 136.

⁶² T. Čelkis, „Privačios žemėvaldos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 3, sud. D. Antanavičius, Vilnius, 2011, p. 39–47, 54–56. PLS skelbia, kad žemių ribas pažymėti buvo galima šią procedūrą atliekant pareigūnams arba teisėjams. Asmuo savavališkai pažymėti ribų neturėjo teisės, nes valstybėje visa žemė, kuri nebuvo privati, priklausė valdovui, o „niekieno žemė“ – jo regalijos.

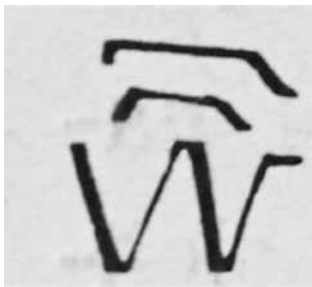
⁶³ *AVAK*, т. 6, nr. 2, p. 144–145 (1586 m.); ten pat, nr. 5, p. 157: 1597 m. ribonė Bresto paviete: „у дубе знаки граничы – крижь“.

⁶⁴ Ten pat, nr. 2, p. 142 (1586 m.).

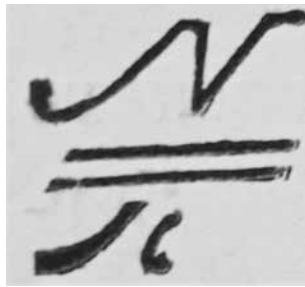
Ženklų grafikos bruožai

Vienas svarbiausių klausimų – kaip ženklai susiformuodavo grafiškai ir kaip jie kito. Rasti atsakymą sudėtinga, nes yra nedaug ikonografinių šaltinių ir jų aprašymų. E. Gudavičius, tirdamas ženklus XII–XX a. Lietuvoje, priėjo prie išvados, jog per šimtmečius ženklų grafika buvo pakankamai nusistovėjusi ir kito mažai⁶⁵. Šią išvadą galima papildyti turbūt ankstyviausiais vizualiais XVI a. šaltinių duomenimis. 1592 m. Minsko pavieta pažymėjus ribas, dokumente pavaizduoti ir asmenų ženklai: *то есть старца Замоского Василея Воеводчына клейна* (nupieštas ženklas – 2 iliustracija) *другое клейно десятника Кимейского Дениса* (nupieštas ženklas – 3 iliustracija) *третье клейно десятника Ганцевского Прокопа* (nupieštas ženklas – 4 iliustracija)⁶⁶.

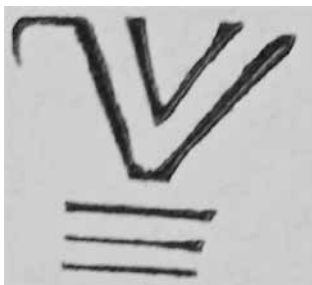
1600 m. ribonėje Pinsko pavieta: *на инииомъ дереве таковыя есьмо клейна н знаки на границы, то есть крижъ и подъ крижомъ три урубъ починили* (nupieštas ženklas – 5 iliustracija) [...] *дубъ, на которомъ, клейно и знакъ помененый крижъ и три урубъ учинено*⁶⁷.

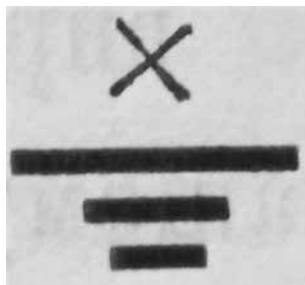
2 il. Ženklas

3 il. Ženklas

4 il. Ženklas

5 il. Ženklas

1623 m. Usviato seniūnijos ribų aprašyme minimą ženklą sudarė stačiakampis ir lankas: *зь Прабаравого бору на сосну, на которой сосне лукъ и кубки нарублены*⁶⁸. Matyti, kad jiems būdingas grafinis paprastumas, vyrauja linijų, laužtinių kampų, strėlių, kryžių kombinacijos (6 iliustracija).

⁶⁵ E. Gudavičius, *Žymenys*, p. 109.

⁶⁶ *AVAK*, t. 18, nr. 138, p. 120 (1594 m.).

⁶⁷ *AVAK*, t. 13, nr. 92, p. 292–293 (1600 m.).

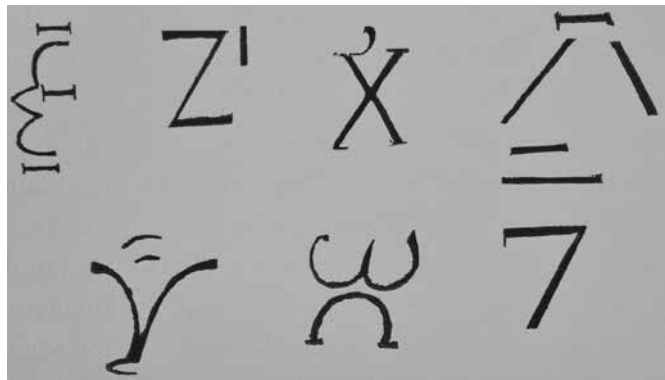
⁶⁸ *Ten pat*, nr. 94, p. 299 (1623 m.).

Apie naudotus ženklus sužinome ir iš to, kad ypatingais atvejais gyventojai jais „pasirašydavo“ dokumentus⁶⁹. Ryškiausias pavyzdys yra 1594 m. Minsko paviete prie Berezinos upės vykęs kuopos teismas, kuriame nagrinėta arklių vagystė bei kiti turtiniai klausimai. Po proceso surašius dokumentą, jame buvo nupiešti dalyvių ženklai – „parašai“: *мы сесь нашъ листъ копны старцу его милости пана Миколая Подбереского Андрею Ивановичу зъ нашыми клейны земецкими дали* (nupiešti ženklai – 7 iliustracija⁷⁰).

Šaltiniai rodo, kad tokie ženklai ant materialių paviršių būdavo iškapojami, išraižomi, išpjaunami, o kitais atvejais išdeginami⁷¹. Reikia manyti, kad ženklų forma labai priklausė nuo jų sukūrimo technikos. Žvelgiant praktiniu požiūriu, norint padaryti linijinius ženklus, užtenka turėti paprasčiausią kirvį, peilį ar kardą. Šiais įnagiais nesunku iškirsti ar išrėžti linijas ir jas komponuojant sukurti ženklą. XV–XVI a. šaltiniuose pasitaiko paminėjimų, kad vienais atvejais žymint ribas, ženklus medžiuose iškapojo patys ribų savininkai, prižiūrimi teismo pareigūnų, kitais atvejais pareigūnai

6 il. Gerklinės, Šešuolių akmuo su ženklų (Ukmergės r.⁷²)

7 il. Ženklas

⁶⁹ *Archiwum ksiąg Łubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 3, nr. 94, p. 67: „мы сами печатей своих не мели и мы клейна свои бортные приложыли к сему нашему листу (1509 m.)“.

⁷⁰ *АВАК*, т. 18, nr. 139, p. 120 (1594 m.).

⁷¹ *АВАК*, т. 6, nr. 2, p. 145: „у двухъ соснахъ знаки у одной вытесано а въ другой выпалено (1586 m.)“. *АВАК*, т. 18, nr. 119, p. 99: „у пяти соснахъ знаки рубежные выпалены (1592 m.)“. *Литовская Метрика*, т. 1, nr. 154, p. 676: „границы тыи Болшевичы показали и вырували и вжагли, а иные границы вказали въ камени выбитые (1497 m.)“.

⁷² Iliustracija, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/d0415384-43c0-4778-85f6-a6c434a6fbe4>; V. Vaitkevičius, *Senosios Lietuvos šventvietės. Aukštaitija*, p. 156.

8 il. Valiulio akmuo (Svobiškėlio akmuo) su ženklų⁷⁴

9 il. Salako akmuo su ženklų (Zarasų r.)⁷⁵

atsiūsdavo meistrus – ženklakalius⁷³. Ant akmenų iškalti ženklus buvo sudėtinga, ir juos geriausiai galėdavo padaryti samdyti specialistai. Tam reikėjo ne tik įgūdžių, bet ir įrankių. Todėl ši ženklinimo technika, palyginti su medžių ženklinimu, buvo sudėtingesnė ir tobulesnė, nes prisidėjo prie ženklų ilgalaikiškumo. Iškalti akmenyje tiesią ar vingiuotą liniją buvo vienodai sudė-

tinga, be to, akivaizdu, kad paslauga kainavo nepigiai. Todėl tikėtina, kad šeiminkas, pajėgęs pasamdyti meistrus, galbūt iš jų daugiau ir reikalavė, pavyzdžiui, įmantriau iškalti ženklą, gal net padailinti senąją jų formą (8, 9 iliustracijos).

Panašiai reikia manyti ir apie išdeginamus ženklus, kurie būdavo padaromi ugnyje įkaitinus išraitytą metalinę formą ir ją įspaudžiant ant paviršiaus. Tai dažnai naudota žymint gyvulius (ženklai – 10 iliustracija). Todėl ženklų forma neišvengiamai priklausė ir nuo jos sukūrimo technikos.

Ženklų, kaip archajinių, ne tik juridinių, bet ir informacinių, formas veikė rašto kultūros plėtra LDK, kai turto nuosavybė vis labiau būdavo įteisinama rašytiniais, juridinę galią turėjusiais dokumentais⁷⁶. Labai tikėtina, kad juose pasireiškėdavo ir tam tikros kilmingųjų herbų simbolinės atmainos⁷⁷. Pavyzdžiui, tai išvelgti galima paženklintame Valiulio akmenyje (11 iliustracija).

⁷³ T. Čelkis, „Privačios žemėvaldos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, p. 54–56.

⁷⁴ Iliustracija, prieiga per internetą: <http://www.etnokosmomuziejus.lt/www/lemweb/wp-content/uploads/2015/09/Petroglifas.jpg>; V. Vaitkevičius, *Senosios Lietuvos šventvietės. Aukštaitija*, p. 265.

⁷⁵ Iliustracija, prieiga per internetą: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/08afdd19-0fe8-49ab-af9e-d76885271901>; V. Vaitkevičius, *Senosios Lietuvos šventvietės. Aukštaitija*, p. 645.

⁷⁶ M. Klovas, „Privataus dokumento juridinė galia XV–XVI a. pradžioje“, *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 5, sud. A. Dubonis, Vilnius, 2014, p. 43–56.

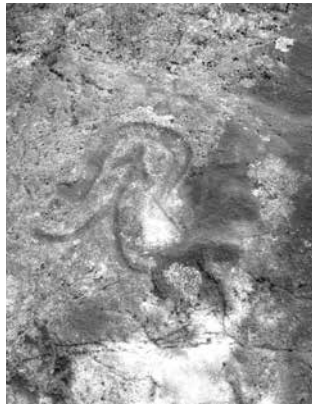
⁷⁷ Dalies bajorų heraldikoje perimti senųjų ženklų elementai, žr. E. Gudavičius, *Žymenys*, p. 110–128. Retrospektyviai galima panaudoti ir XVIII a. duomenis, kaip antai 1751 m. atribojant Žirovicų bazilijonų valdą

Pažymėtina, kad kartais ženklai reprezentavo luomą. 1579 m. Vitebsko pakamario teismo proceso metu atribotos bažnytinės valdos ir minimas ženklas: *митра Бискупя и клеина капитульское зъ рубежами стороны Вязиць – вязье санное и клейма, рубежи гранные подъ клеймоми накласти велеь есми и положилъ*⁷⁸. Kintant socialinei sanklodai, kito ir ženklų grafika. Medžiuose arba akmenyje kalti ženklai buvo „raidės“ – rašto tradiciją reprezentuojantys inicialai (12 iliustracija)⁷⁹.

Tačiau, nors vyko socialiniai pokyčiai, valstiečiai ir toliau naudojo savo

10 il. XVI a. 7 deš. žirgų ženklai LDK⁸⁰

11 il. Valiulio akmuo (Svobishkėlio akmuo) su ženklu (Molėtų r.)⁸¹

12 il. Gailiutiškės akmuo su ženklu ir įrašais (Zarasų r.)⁸²

nuo Šidlovicų: „w ten kopiec kamieni dwa, ieden pól kamienia młynowego zpodniego, a drugi okrągłowaty z wyrobitemi znakami, to iest strzemię, herb domu iaśnie wielmożnych ichmościów panów Brzostowskich, a kolumna ad Ś.B.W., herb bazyliński“, *AVAK*, t. 12, nr. 6, p. 30.

⁷⁸ *AVAK*, t. 13, nr. 5, p. 12.

⁷⁹ *AVAK*, t. 13, nr. 94, p. 301: „на томъ камени литеры кладены рускіе и польскіе (1623 м.)“; *AVAK*, t. 11), nr. 112, p. 356: 1702 m. atribotos Vilniaus Švč. Trejybės vienuolyno valdos Svyriuose ir minima *znak litera C pod krzyżem położony*.

Ilgainiui nuosavybei ženklinti naudotus ženklus išstūmė asmenų inicialai, žr. E. Gudavičius, *Žymenys*, p. 28; B. Namysłowski, „Merki rybaków, p. 101–102.

⁸⁰ Iliustracija, prieiga per internetą: <http://mapio.net/pic/p-91574799/>; V. Vaitkevičius, *Senosios Lietuvos šventvietės. Aukštaitija*, p. 265.

⁸¹ Ž. Й. Друнгилас, „Клеймение коней, p. 410.

⁸² Iliustracija, prieiga per internetą: <http://ezerai.vilnius21.lt/mobile/gailiutiskesmiskas-m127.html>; V. Vaitkevičius, *Senosios Lietuvos šventvietės. Aukštaitija*, p. 616.

juridinius ženklus. Dėl to itin lauktini mokslininkų tyrimai, kurie paaiškintų valstiečių ženklų ir kilmingųjų herbų atmainų, naudotų žymint turtą, santykį įbaudžiavinimo proceso metu.

Matyti, jog kol kas apie nekilmingųjų ženklų LDK XV–XVI a. sampratą ir grafiką žinoma nelabai daug. Šiuos tyrimus atlikti sunku dėl negausių šaltinių, ypač ikonografinių, bet pamažu jų pradeda rasti, o tai leidžia tikėtis išsamesnių ženklų panaudos tyrimų.

Išvados

Įvairiakalbiuose XV–XVI a. LDK šaltiniuose ženklai įvardyti specialiomis sąvokomis. Labiausiai paplitusios sąvokos: rusėniška – „знак“, lotyniška – „signum“, lenkiška – „znak“, jos turėjo platesnę sampratą ir įprasmino ženklą kaip daiktą ir kaip vizualų simbolį. Kita sąvoka – rusėniškai – „клейно“, lotyniškas atitikmuo – „character“, lenkiškas – „piątno“ – verčiama kaip „ženklas“ („žymuo“). Šitaip vadinti įvairūs grafiniai ženklai ir piktogramos ant materialių paviršių. Panašios sampratos sąvokos: rusėniška – „знамя“, lenkiška – „znamię“ arba „крыжъ“ – „kryžius“.

Nekilmingi žmonės, o iki atsirandant herbams ir aukštesnio socialinio rango asmenys, ženklais žymėjo nuosavą turtą, nes tai buvo jo apsaugos priemonė. Pirmiausia naudoti susikurti paprasti žymenys, kuriais dažniausiai žymėti daiktai. Žymuo nebuvo ilgalaikis, nes mirus jo savininkui, žymuo išnykdavo. Ilgainiui, stiprėjant privačios paveldimos nuosavybės sampratai, žymenis keitė ženklai. Jie turėjo juridinę turto apsaugos galią, o jų sunaikinimas prilygo pasikėsinimui į privačią nuosavybę. Ženkla buvo paveldimi šeimos kartu su turtu.

XV–XVI a. ženklų LDK grafinė stilistika buvo paprasta: įvairūs „kryžiai“, strėlės, linijos, brūkšnių ir laužtinių kampų kombinacijos, geometrinės figūros. Ženkla ant materialių paviršių būdavo iškapojami, išraižomi, išpjaunami, kitais atvejais išdeginami. Manytina, kad jų forma labai priklausė nuo jų sukūrimo technikos. Norint padaryti linijinius ženklus ant medinio paviršiaus, pakakdavo turėti kirvį, peilį ar kardą. Ant akmenų iškalta ženklus buvo sudėtinga, ir juos geriausiai galėdavo padaryti samdyti meistrai, turėję specialius įrankius. Pastaroji ženklinimo technika buvo sudėtingesnė ir tobulesnė, ja galbūt padailindavo senųjų ženklų formas.

Ženklų, kaip archajinių, ne tik juridinių, bet ir informacinių, formas veikė rašto kultūros plėtra LDK, o kartu ir socialinės sanklodos kaita. Kartais juose išryškėdavo tam tikros kilmingųjų herbų simbolinės atmainos, kai iškalant ženklą naudotas

koks nors heraldinis elementas. Kitais atvejais medžiuose arba akmenyje kaltos „raidės“ – inicialai. Tačiau, nepaisant pokyčių, valstiečiai ir toliau naudojo savo juridinius ženklus. Dėl to analizė išskėlė aktualų klausimą: kaip būtų galima paaiškinti valstiečių ženklų ir kilmingųjų herbų atmainų, naudotų turtui žymėti, santykį įbaudžiavinimo proceso metu?

PRIEDAS

Skelbiamas nepublikuotas 1542 m. kovo 10 d. surašytas Volčios ir Biahomlio (Dokšicos r., Baltarusija) (baltarusių k. – Ваўча, Бягомль; rusų k. – Волча, Бегомль) vietovių valstiečių, priklausiusių Vilniaus kapitulos kanauninkui Valerijonui Protasevičiui, raštas, kuriame surašytos medaus ir piniginės duoklės⁸³. Prie teksto nupiešti 29 valstiečio ženklai (rikiuoti eilutėmis po šešis), kuriuos jie „davė“ patikimesniam dokumento patvirtinimui. Minima medaus duoklė rodo, kad valstiečiai buvo bitininkai, tad suprantama, kad šie ženklai naudoti ir žymint drevinius medžius. Būtent šaltinio ikonografiniai duomenys buvo akstinas parengti dokumento publikaciją, nes, kaip minėta, XV–XVI a. LDK šaltinių duomenų, ypač vaizdinių, apie nekilingų asmenų ženklus žinoma itin nedaug. Todėl tikimasi, kad ši publikacija padės tyrinėti asmeninius ženklus ir heraldiką.

Dokumentas originalus (restauruotas), saugomas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje Vilniaus kapitulos fonde (F43-5759). Surašytas ant dviejų popieriaus lapų (lapo matmenys – 30,3 x 21,5 cm) rusėnų kalba su lotyniškais intarpais. Popieriaus vandenženklis – meška.

[1] Мы мужи, данники кн(я)зеи прелатов и каноников, их м(и)л(о)сти виленских, волчане и бегомляне Юшъко Мартиянович Волчанин з родом своим с Харитоном, а Заньком Опимом, а Олехом Ходосовыми, а Опсентеемъ, а Тимофеемъ, Степановыми внуком, а Зеновемъ Арыстович(ом), а Савою Степановыми, а Артимом, а Авхеремъ, а я, Радивонъ Иванов старецъ, и съ своим родом з Гришком Прокопевыми а Данилом, а Семеном Карповичом, а Васильем, а Авхеръемъ, а Васильемъ Овласьевыми, а Пентелеем Андреевыми, а Лагвеем Климятинымъ визнаваем сим н(а)шим листом сами на себе. Которую землю Волчецкую одыскал тыми разы князь Валериян, каноник виленский, от п(а)на Василя Тишкевича слушне и как мает быти достаточне, и гранми то от него отграничил. С которое ж земли Волчецкое выходило перед тыми на их м(и)л(о)сть дани медовое: меду налуконного двадцат и чотыры пуды, а кулевого – два

⁸³ Dokumentas publikuojamas remiantis transkribavimo taisyklėmis: *Lietuvos Metrika (1555–1558)*, 37-oji *Teismų*, p. XXII–XXIII.

пуды. А на кановника, што держит Волчу, полудного меду – осмь пудов, а менского меду – две пудовни. А к тому дани грошовое: на луконных пенязеи три копы и дванадцат грошеи и инъшии платы, потому ж, што и бегомляне платят. Которая ж дан за тым, иж была тая земля скривжона от давных вжо была лет залегъла. Ино коли г(о)с(по)д(а)рем н(а)шим дал Б(о)гъ тую землю отыскати и упокоити, и мы тую землю на себе приняли и тую дан, што с тое земли хоживала, на себе теж приимеум и подвезуемъ ся ее и кн(я)зем каноником их м(и)л(о)сти платити медом и грошми зуполне. А бегомлянскую особную полоицу и плат грошовыи тую пред ся окроме того по давному ж давати маем. А пак ли быхмо тое дани ново тепер отысканое не яко не выплачивали, тогды вольно // [1v] будет кн(я)зем прелатом ихъ м(и)л(о)сти нас за то карати и грабити и тую землю зася в нас отняти и иншими людми то осадити, которые будут их м(и)л(о)сти тую дан выплачивати. А приняли есмо у кн(я)зя Валерияна тую землю на тои дани сами по доброи воли н(а)шои и сами есмо его м(и)л(о)сти о то просили, абы его м(и)л(о)сть тое земли отдаляти от нас не рачил. А для летшого сведомя и клеина есмо н(а)ши под сим н(а)шим листом подписати дали и кн(я)зем каноником, г(о)с(по)д(а)рем н(а)шим, то на себе даем. П(и)сан на Волчи под лет[о] Бож[его] нарож[енья] 1542 м(е)с(я)ца март[а] 10 ден, индикт(а) 15.

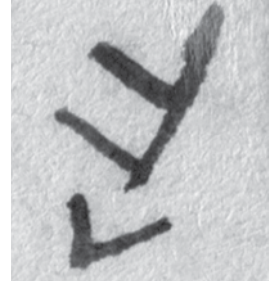
Yvszcowo Starczowo Hrisrowo
Ženklai dokumente, l. 1v

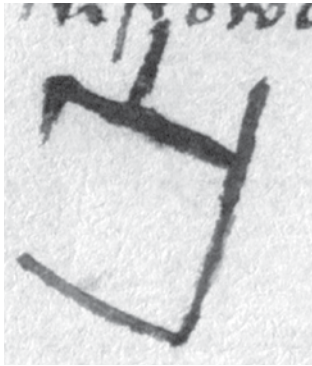
1.

2.

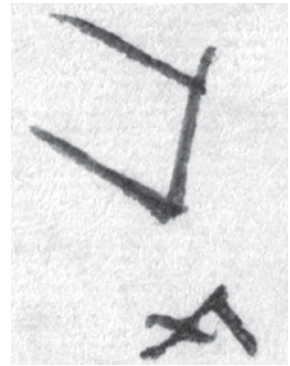
3.

4.

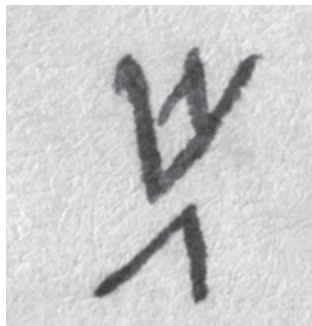
5.

6.

7.

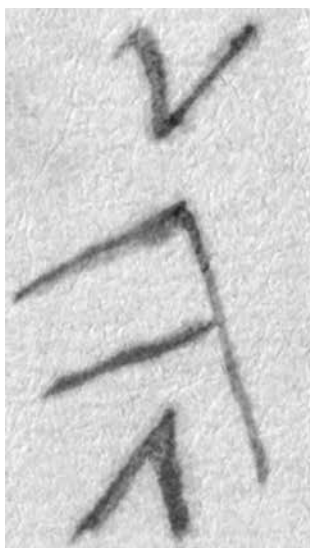
8.

9.

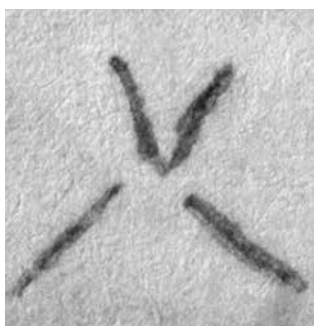
10.

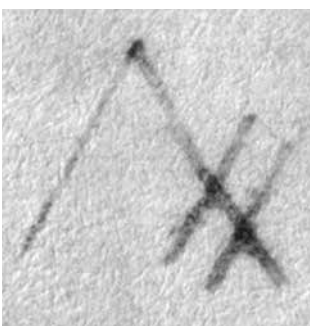
11.

12.

13.

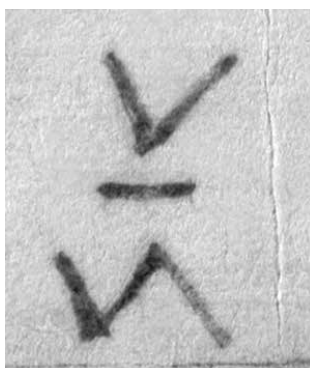
14.

15.

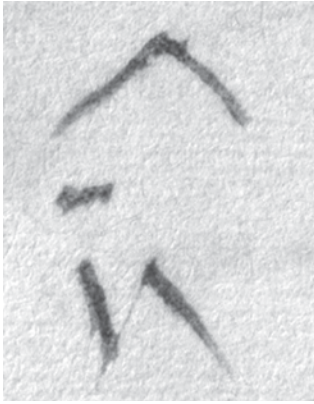
16.

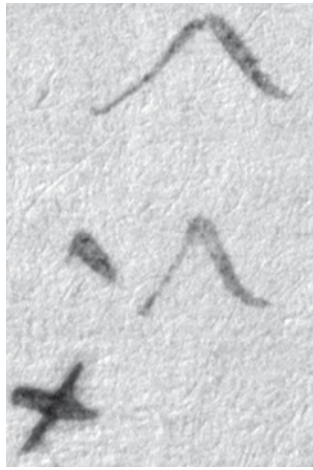
17.

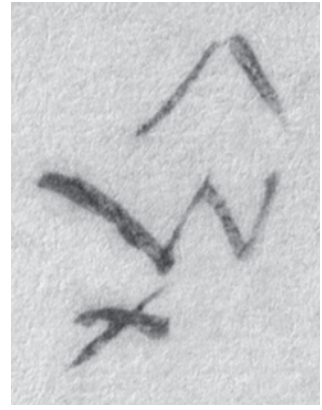
18.

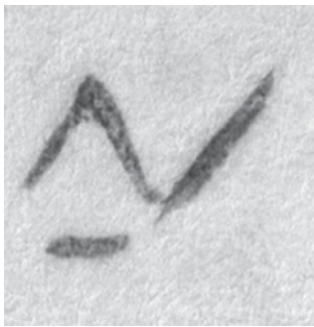
19.

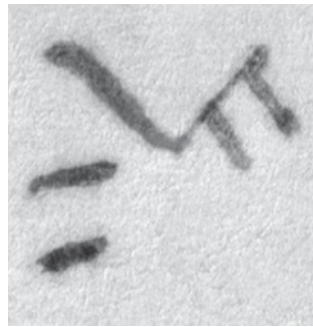
20.

21.

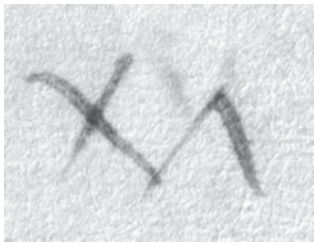
22.

23.

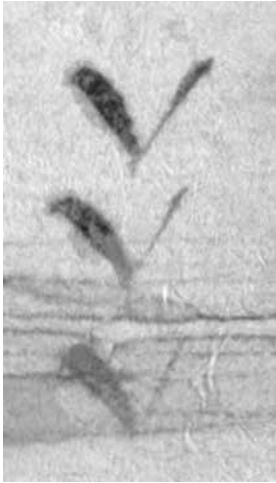
24.

25.

// [2] *Ista quat[t]uor signa infra scripta sunt istarum quat[t]uor terrarum de quibus sunt controversia cum Czyszkevicz et quae sunt recuperatae.*

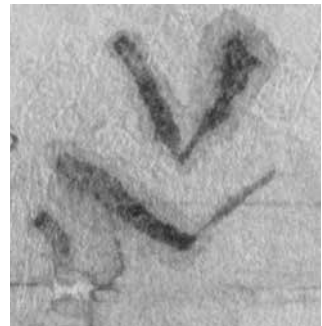
Ženklaī dokumente, I. 2

26.

27.

28.

29.

[I. 2v] *Literae a subditis woloczany super tributo 1542 mar[zec] 10*

Ли(ст) мужов данников кн(я)зеи каноников волчанских кле(и)нами дани их м(и)-
лостям пот датою року (15)42 м(еся)ца марца 10 день

1542 ma[rzec] 10

Opisanie się poddanych wolczanskich co za dań Dworowi dawać mając Y Jakie pełnie
powinności

WITH AN AXE AND A CHISEL:
SIGNS OF THE BASE-BORN PEOPLE
IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA SOURCES
OF THE 15TH–16TH CENTURY

Tomas Čelkis

Summary

The GDL signs in the 15th-16th century would not only send a symbolic and information-related message, but would also express the exceptional relation between a person or a group of persons and things or objects. This is suggested by the signs bearing legal protective power that were used in property marking. The said signs were used by people of humble descent and also by those representing a higher social class prior to the introduction of coats of arms. It is obvious that signs of the base-born people are seldom subjected to analysis, most probably due to the limited possibilities offered by sparse sources. Therefore the article focuses on the issues related to non-heraldic signs used in the GDL in the 15th-16th century, viewing them as an object of research. The article dwells on various concepts utilized in multilingual GDL sources of the 15th-16th century to denote the said signs, analyses the conditions of their appearance and application. Written sources and iconography detected therein serve as the basis for the consideration of the graphic aspects of such signs. In addition, in order to supplement the number of the published sources dedicated to the analysis of the GDL signs, the appendix of the book contains an archival GDL document dating back to 1541, namely a letter of Vilnius cathedral chapter listing the tribute paid by peasants of Volčičia domain (Dokshytsy District, Belarus) and featuring 29 legal signs used by these peasants.